

Iva Koci,
Sena Kulenović

Skriveno u vidljivom - istraživanja oltara sv. Roka iz kapele na Rokovu perivoju

Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za drvenu polikromiranu skulpturu
Zmajevac 8, Zagreb
ikoci@h-r-z.hr, skulenovic@h-r-z.hr

Prethodno priopćenje
Predano 10. 10. 2013.
UDK 726.591.025.3/.4(497.5 Zagreb)

SAŽETAK: Članak analizira važnost konzervatorsko-restauratorskih istraživanja na primjeru rekonstruiranog oltara sv. Roka iz kapele Sv. Roka u Zagrebu kojega je sredinom 20. stoljeća zahvatio požar. Istraživanja su bila dvosmjerna: arhivsko-povijesna i restauratorska, a ostvarena je i poticajna suradnja s korisnicima kapele. Arhivsko-povijesnom potragom pokušava se utvrditi porijeklo oltara, a zanimljivi podaci dolaze iz različitih, neočekivanih izvora. Uz redovite postupke i analize uzimanja mikropresjeka, obavljena su dodatna testiranja i mjerenja pH vrijednosti. Postavlja se pitanje bi li utvrđivanje pH vrijednosti trebalo postati dio redovitog istražnog postupka prije poduzimanja konzervatorsko-restauratorskih radova.

KLJUČNE RIJEČI: kapela Sv. Roka, Zagreb, barok, 18. stoljeće, oltar sv. Roka, crkva Sv. Marka, Schmidt-Bolléova obnova, oltar Presvetog Trojstva, sv. Ivana Krstitelja i sv. Ivana Evanđelista, ceh krojača, mjerenje pH vrijednosti, konzervatorsko-restauratorska istraživanja

Istraživanje je ključna faza svake konzervatorske i restauratorske intervencije na kulturnom dobru od čije temeljitosti zavisí pristup i daljnji tijek rada. U tekstu se na primjeru oltara sv. Roka (**sl. 1**) iz istoimene kapele u Zagrebu predstavljaju različite vrste istraživanja koje su potrebne za što potpuniju informaciju o njegovu stanju i povijesti. Istraživanja zahtijevaju angažman stručnjaka više profila, čiji će rezultati omogućiti donošenje odgovarajućih odluka tijekom restauracije. U slučaju oltara sv. Roka istraživanja su trosmjerna: arhivsko-povijesna, restauratorska i suradnja s korisnicima kapele. Dok prva dva možemo nazvati standardnim i obveznim, treći smjer istraživanja pokazao se vrlo važnim za prikupljanje vitalnih informacija o vremenu koje nije zabilježeno u povijesnim dokumentima vezanim za kapelu Sv. Roka. Živi svjedoci za koje je kapela bila utočište u važnim životnim trenucima pokazali su se vrlo vrijednim izvorom informacija.

Pregled stanja oltara 2011. godine

Pomnijim vizualnim pregledom oltara sv. Roka ustanovljeno je da je oltar djelomično stradao u požaru. (**sl. 8**) Nakon

požara bila je nužna statička sanacija, što je evidentno u stolarskoj intervenciji na desnoj strani središnjeg dijela. S prednje i bočne strane postavljene su dvije nove jelo-ve daske, smeđim bajcom usklađene u boji s ostatkom izvorne konstrukcije retable. Bočna voluta bila je nagorena cijelom visinom spoja s arhitekturom, u gornjem dijelu jače oštećena vatrom i slomljena na dva dijela, ali montirana na izvorno mjesto. Na nagorenim i pougljenjenom desnom dijelu vijenca nadvišenoga volutno zaključenim odsječkom segmentnoga zabata nije bilo intervencije, no crnom uljanom bojom prebojen je središnji i lijevi dio da bi se mimikrijski sakrilo oštećenje crne opožarene površine. Na taj način se letimičnim pogledom nije moglo primijetiti stvarno stanje oltara, što je moglo navesti na pogrešan zaključak da je posao obnove obavljen korektno – a nije. Skulptura Boga Oca naatici oltara djelovala je neobično. Nesumnjivo je da su površinske naslage čađe bile oprane vodom. Naime, samo u naborima haljine bili su vidljivi slojevi polikromije prekriveni čađom, a skulpturom je dominirao zamrljani žuti bolus, isprana kredna osnova i ostaci oksidiranog srebra. Desni *putto* s

1. Oltar sv. Roka, stanje prije radova (fototeka HRZ-a, snimila N. Oštarijaš)

Zagreb, St. Rocco's Church, the altar of St. Rocco, condition before conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Oštarijaš)

vrha atike visio je na jednom čavlu, a bilo je vidljivo da su obje bočne volute atike uzdužno izrezane. S krila desnog anđela uljni preslik je bio neujednačeno uklonjen. Oslík je najvjerojatnije mjehurasto nabubrio od topline vatre, a nakon što se ohladio i ponovo stvrdnuo, lako ga je bilo mehanički ukloniti/sastrugati, slično postupku skidanja starih uljnih premaza s drvenarije (prozori, vrata). Na retablu s prednje i stražnje desne strane nedostajali su *rocaille* ukrasi, koji postoje na lijevoj strani. Oltar je zatečen preslikan tamnosmeđom, crnom i tamnoplavom bojom.

Nakon pregleda logična su postala pitanja - koji su događaji i koje odluke bili bitni za današnje stanje oltara? Te informacije nažalost nisu nigdje zapisane. Ideja o tome kako saznati više, nije manjkalo, no prilikom određivanja

smjera dodatnih istraživanja pokušali smo razumno odbaciti sve ideje koje nam ne bi pružile informacije koje bi mogle pridonijeti kvalitetnijem konzervatorsko-restauratorskom zahvatu. Zanimalo nas je kad je oltar gorio, kako i kojom brzinom se požar proširio, postoji li i u kojem je stanju polikromija na površinama oštećenim požarom i na preslikanim dijelovima oltara te kako je požar utjecao na pH polikromirane površine¹. Bez obzira na to koja bi odluka o daljnjem tijeku radova bila donesena nakon istraživanja, za samo čišćenje površinske nečistoće ili cjeloviti konzervatorsko-restauratorski zahvat potrebno je znati te parametre.

Arhivska i povijesna istraživanja

Kapela sv. Roka, smještena na uzvisini u središtu Zagreba, podignuta je 1647./1648. godine kao zavjet građana Gradeca protiv kuge. Prema predaji, gradnja kapele ujedinila je građane u tom pothvatu.² U srednjem vijeku taj se brežuljak nazivao *Penezna gorica*, što upućuje na to da su građani Gradeca na njemu uzgajali vinograde i voćnjake, ali je služio i kao *gmajna* - pašnjak za stoku građana Gradeca. Tim zajedničkim dobrom mogli su se koristiti isključivo građani i Grad, a od svakog ometanja posjeda branio ga je gradski odvjetnik (*fisk*).³ Kapela je posvećena sv. Roku, zaštitniku od kuge, po kojem je i cijela ulica dobila ime Rokov perivoj.⁴

Kapela Sv. Roka je jednobrodna građevina sa zabatnim pročeljem i poligonalnim svetištem jednake širine kao i lađa. Ujedno je jedina filijalna kapela iz 17. stoljeća u Zagrebu koja je sačuvala izvorno arhitektonsko oblikovanje. Portal kapele uokviren je kamenim okvirom bez imposta i zaglavnog kamena. U središnjem kamenu okvira portala bila je uklesana godina 1655., čime je, po svemu sudeći, označeno dovršenje unutarnjeg uređenja crkve, vrijeme kad je podignut oltar, izrađen kor, propovjedaonica i klupe.⁵ Iznad glavnog pročelja nalazi se drveni tornjić s piramidalnom kapom. Zvono u drvenom tornjiću iznad portala izliveno je 1663. godine, o čemu govori latinski natpis na njemu: *Soli deo semper gloria – anno 1663*. Kapelu je 26. srpnja 1682. godine posvetio zagrebački biskup Martin Borković, o čemu svjedoči natpis na drvenoj ploči na desnom zidu od oltara.⁶

O opremi kapele u 19. stoljeću postoji nešto više podataka. Prije svega, prema Ladislavu Šabanu, posebno se ističu vrlo dobro očuvane orgulje koje je 1833. godine izradio vrsni zagrebački graditelj orgulja Pavle Pumpa (1801. - 1883.).⁷ Osim toga, prema zapisu u spomenici župe Sv. Blaža, kapela je pokraj glavnog oltara sv. Roka imala i dva bočna oltara, posvećena sv. Antunu i sv. Rozaliji. Naime, navodi se da je „1839. udovica obrtnika Antuna Jazovića, Bara, dala 100 forinti da se podigne pokrajnji žrtvenik sv. Antuna s opremom. Njen primjer je slijedila udovica Domjanović koja nekoliko godina kasnije podiže drugi bočni oltar sv. Rozalije“. Osim toga spominju se i

2. Pozadina atike oltara sv. Roka, prije radova (fototeka HRZ-a, snimio Lj. Gamulin)

Back side of the St. Rocco's altar attica, before conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by Lj. Gamulin)

kipovi sv. Elizabete, sv. Ambrozija i sv. Sebastijana koji su se nalazili na oltarima. Bočni oltari i navedene skulpture više se ne spominju nakon potresa 1880. godine.⁸

U prostoru kapele danas se nalazi samo glavni oltar sv. Roka koji je smješten u svetištu i postavljen na zidanu menzu. Oltar je podijeljen u tri zone. U središnjem dijelu nalazi se oslikana niša u koju je postavljen kip sv. Roka sa psom. Kip je izrazito kruto oblikovan i ne pripada izvornoj opremi oltara. Dno niše je izdignuto za petnaestak centimetara pa se može pretpostaviti da je na mjestu sv. Roka izvorno stajala viša skulptura. Zanimljiv je nalaz skrivene vodilice u gornjem dijelu niše i otvora punom visinom s lijeve strane niše, širokog četiri centimetra, što navodi na zaključak da je u središnjem dijelu bilo moguće vrlo jednostavno izmjenjivati postav opreme, skulpturu zamijeniti slikom (a možda i skulpturu privremeno zakloniti slikom). Arhitektura središnjeg dijela flankirana je uspravljenim volutama. S obzirom na to da je poledina

voluta potpuno izrezbarena i dovršena (sl. 2), može se pretpostaviti da je oltar bio namijenjen i pogledu sa stražnje strane, što podrazumijeva da je poledina retabla bila samo središnjim dijelom prislonjena na zid ili stup. Središnji dio od atike dijeli istaknuti vijenac. Naatici se nalazi skulptura Boga Oca na oblaku koji lijevom rukom zakriljuje kuglu koja predstavlja Zemlju. Sa svake strane nalazi se po jedan klečeći anđeo, dok kartušu iznad glave Boga Oca nose dva putta. Pokrenuta, bogatije izrađena draperija, fizionomija Boga Oca i detalji u izradi anđela govore o mnogo vrsnijem kiparu od onog koji je izradio skulpturu sv. Roka smještenu u središnjoj niši. Određena stilsko nedorečenost oltara te skraćivanje u širini i visini, ukazivali su na to da je oltar prilagođen dimenzijama svetišta, iz čega se moglo zaključiti da se ne nalazi na svojem izvornom mjestu.

Početna konzervatorsko-restauratorska istraživanja otkrila su da se na predeli nalazi natpis: L[IBER]AE: R[EGIA]

3. Natpis na predeli oltara nakon uklanjanja preslika (fototeka HRZ-a, snimila I. Koci)

An inscription on the altar predella, after removing the overpaint (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Koci)

AE CI[VI]T[A]TIS ANNO 1755. ZAGRABIENS[IS]/ HANC ARAM IN HONOREM SANCTISSIMAE/ TRINITATIS SANCTI IOANNIS BAPTISTAE/ AC EVANGELISTAE CONFRATERNITAS CEHE SAR/ TORUM FIERI FECIT (Slobodnoga i kraljevskoga grada Zagreba godine 1755. ovaj oltar u čast Presvetog Trojstva, sv. Ivana Krstitelja i Evanđelista dao je izraditi ceh krojača) za koji Kukuljević Sakcinski navodi da se „nalazio na oltaru nekoč Presv. Trojstva i Ivana Krst. u župnoj crkvi sv. Marka“⁹ (sl. 3)

Otkrivanje natpisa usmjerilo je daljnje istraživanje o izvornom mjestu oltara sv. Roka prema crkvi Sv. Marka s dva temeljna pitanja: kako je oltar izvorno izgledao i kada je premješten u kapelu Sv. Roka?

Kanonske vizitacije crkve Sv. Marka provedene u 17. i 18. stoljeću pružaju nam najbolji uvid u unutarnje uređenje crkve i stanje njezina inventara, a ujedno potvrđuju važnost i povezanost cehova s njihovom župnom crkvom. Tako se u vizitaciji iz 1772. godine navode svi cehovi koji su tada postojali na Gradecu sa svojim zaduženjima u crkvi.¹⁰ Ceh krojača postojao je od 1447. do 1872. godine, a njemu pripada i najstarija sačuvana zagrebačka cehovska isprava.¹¹ Nažalost, među sačuvanom arhivskom građom ceha krojača nisu sačuvani podaci o narudžbi ili održavanju oltara koji im je pripadao.¹²

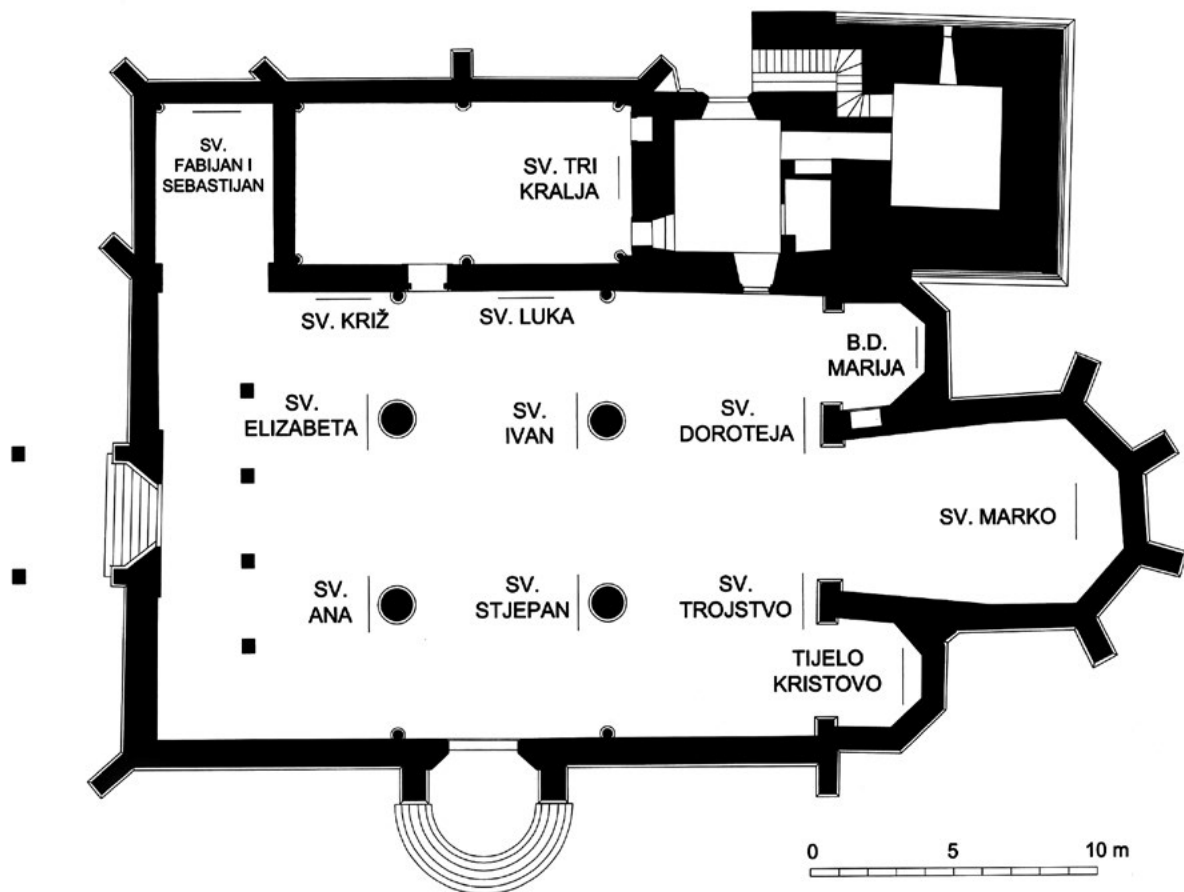
Potvrdu o vezi ceha krojača i oltara u crkvi Sv. Marka nalazimo u vizitaciji iz 1677. godine koja donosi detaljniji opis svih dvanaest oltara i popis cehova koji se skrbe o njima.¹³ U njoj se, između ostalog, navodi da se ceh krojača brine za oltar koji je „zidan i posvećen, urešen drugim oltarom rezbarenim, oslikanim i pozlaćenim, sv. Ivana koji

krsti Krista: u njegovoj je sredini kip tog sveca, a sa strana svetih apostola Petra i Jakoba i drugih svetaca s njihovim ukrasima rezbarenim, oslikanim i pozlaćenim“.¹⁴ Posebno iscrpno izvješće sastavio je zagrebački kanonik Stanislav Pepelko koji je vizitaciju obavio 1742. godine. Pepelko je ostavio vrlo pedantan opis trinaest oltara (sl. 4), među kojima je kao osmi opisan trokatni, bogato opremljeni oltar sv. Ivana Evanđelista o kojem se brinuo ceh krojača.¹⁵

U vizitaciji iz 1771. godine prvi put se spominje novi oltar sv. Ivana: „Kod drugoga je stupa novi oltar, kiparski rad, u cijelosti pozlaćen. Posvećen je svetom Ivanu Krstitelju, a pripada cehu krojača. U sredini je kip tog sveca, iznad menze koja je zidana i posvećena; u gornjem je dijelu slika svetog Ivana Evanđelista.“¹⁶ Taj opis oltara potvrđuju i vizitacije iz 1778. i 1801. godine.¹⁷

Navedene vizitacije potvrđuju da se ceh krojača do 1755. godine brinuo za trokatni, bogato opremljeni oltar sv. Ivana Evanđelista koji je najvjerojatnije zbog dotrajalosti zamijenjen novim, manjim oltarom kojem je promijenjen titular posvećenjem Presvetom Trojstvu, sv. Ivanu Krstitelju i sv. Ivanu Evanđelistu.¹⁸ Iako se u vizitacijama decidirano ne navodi da je oltar sv. Ivana Evanđelista zamijenjen novim, posvećenim sv. Ivanu Krstitelju, on se u vizitaciji iz 1771. više ne spominje, kao ni u kasnijim vizitacijama. Ta dvojnost i izmjenjivanje titulara sv. Ivana Evanđelista i sv. Ivana Krstitelja koje je ceh krojača štovao kao svoje zaštitnike, nalazi potvrdu i u naslovnim blagdanima koje je ceh slavio.¹⁹

Opisi oltara također nam daju odgovore na neka prije postavljena pitanja: potvrđuju da oltar nije bio postavljen

4. Raspored oltara u crkvi sv. Marka 1742. godine *
The layout of altars in St. Mark's Church in 1742

uza zid, već je bio naslonjen na stup, što razjašnjava rezbarsku dovršenost voluta na poledini te da skulpture sv. Roka sa psom, Boga Oca na oblaku i anđela, koje se danas nalaze na oltaru, nisu izvorno pripadale oltaru sv. Ivana Krstitelja. Oltar je s vremenom pretrpio različite promjene, pa se sa sigurnošću može potvrditi da su jedino arhitektura i ukrasna rezbarija, na što upućuje ujednačeni sloj polikromije i pozlate utvrđen restauratorskim istraživanjima, pripadali izvornom oltaru Presvetog Trojstva, sv. Ivana Krstitelja i sv. Ivana Evanđelista iz crkve Sv. Marka.

Prema vizitacijama u zoni retabla nalazila se skulptura sv. Ivana Krstitelja, a na atici slika posvećena sv. Ivanu Evanđelistu, no kad je s postojeće atike uklonjen plavi preslik i skulpture Boga Oca i anđela, pokazala se površina koja je na sebi imala obris skulpture koja je izvorno stajala na atici. Postojeća oštećenja i otisci na površini također su upućivali na to da su u nekoj sljedećoj fazi volute prekinjene i izrezane da bi se umetnula slika. Iz svega navedenog proizlazi da se bez obzira na sličnosti drvorezbarjenih motiva u ovoj fazi istraživanja ne može s potpunom sigurnošću reći da je atika izvorno pripadala oltaru.

Od kraja 18. stoljeća povijest crkve Sv. Marka ispunjena je nizom zahtjeva i argumenata za i protiv rušenja crkve

5. Vjenčanje Durbešić, u drugom planu oltar sv. Roka sa skulpturama sv. Ivana Evanđeliste i Bogorodice (fototeka obitelji Durbešić)
The Durbešić wedding, in the background is St. Rocco's altar with the sculptures of St. John the Evangelist and the Virgin (the Durbešić family photo archive)

sve do 1876. godine, kad je prihvaćen prijedlog restauracije bečkog arhitekta Friedricha von Schmidta.²⁰ Iz perspektive 19. stoljeća, novog doba i potrebe da se uhvati korak s vremenom, ne čudi stav biskupa Strossmayera o

6. Skulptura sv. Ivana Krstitelja iz zbirke Muzeja grada Zagreba (fototeka MGZ-a)
The sculpture of St. John the Baptist from the Zagreb City Museum collection (The Zagreb City Museum Photo Archive)

koloritno razmahanim, prekićenim baroknim oltarima i inventaru koji je više odvlačio pozornost vjernika nego ih usmjeravao k duhovnosti.²¹ Kako navodi Dragan Damjanović, upravo su barokni oltari biskupu Strossmayeru bili jedan od glavnih poticaja da pokrene obnovu crkve Sv. Marka.²² Prema svemu sudeći, oltar Presvetog Trojstva, sv. Ivana Evanđelista i sv. Ivana Krstitelja uklonjen je tijekom radikalne Schmidt-Bolléove obnove (1876.-1882.) zajedno s drugim baroknim inventarom i oltarima koji su većinom uništeni ili razneseni. Najveći dio skulptura s oltara, šezdesetak njih, bio je do 1911. godine deponiran na tavanu ženske kaznionice u Savskoj ulici, a onda je prenesen u Muzej grada Zagreba, dok je dio završio u drugim crkvama²³ ili u privatnom posjedu.²⁴ Razumljivo je da se, kako kaže Držićev Pomet, *trijeba s brjemenom*

akomodavat, no uklanjanjem baroknog inventara nestalo je vrijedno svjedočanstvo o umjetničkoj proizvodnji 17. i 18. stoljeća i pučkoj pobožnosti Gradeca.

Zašto je oltar sv. Ivana Krstitelja prenesen u kapelu Sv. Roka, ostaje otvoreno pitanje. U pokušaju da rekonstruiramo izvorni izgled oltara, pregledali smo fundus Dijecezanškog muzeja²⁵ i Muzeja grada Zagreba²⁶ u potrazi za slikom sv. Ivana Evanđelista i skulpturom sv. Ivana Krstitelja koje su prema vizitacijama izvorno stajale na oltaru. Dok fundus Dijecezanškog muzeja ne posjeduje tražene predmete, u zbirci Muzeja grada Zagreba nalazi se skulptura sv. Ivana Krstitelja s janjetom (visine 125 cm) koju bilješka u dokumentaciji Muzeja pripisuje oltaru sv. Ivana Krstitelja ceha krojača. (sl. 6)

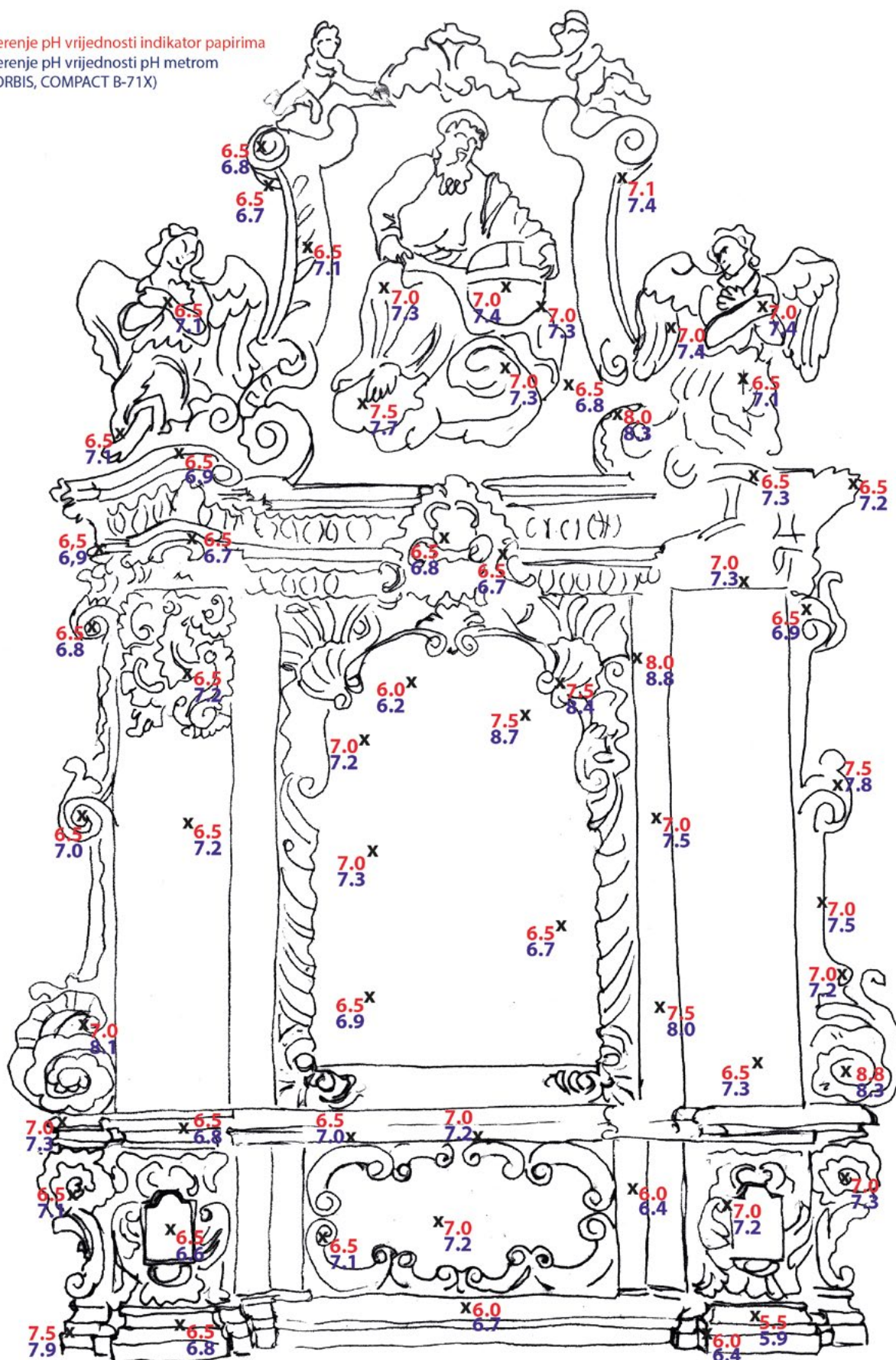
Važnu dopunu arhivskim i povijesnim istraživanjima u rekonstrukciji povijesti oltara u drugoj polovici 20. stoljeća čini uspostavljanje suradnje sa župom i korisnicima kapele Sv. Roka. Najteže je bilo uspostaviti prvi kontakt i steći povjerenje. U tjednom biltenu o aktivnostima župe Sv. Blaža objavljena je molba župljanima da ustupe svoje privatne fotografije na kojima se eventualno vidi oltar ili unutrašnjost kapele. Na taj poziv odazvao se gospodin iz susjedstva, Ivo pl. Durbešić²⁷ koji je donio crno-bijele fotografije s vjenčanja iz 1963. na kojima se vidi oltar prije požara. (sl. 5) Iako su pomalo nejasne, prema fotografijama se može zaključiti da se na oltaru pokraj sv. Roka nalaze kipovi sv. Ivana Evanđelista i Bogorodice. Pretpostavka je da su kipovi uklonjeni u požaru 1976. godine kad je nagorio dio stupa s desne strane oltara. Gospodin Durbešić je također donio i drveni rezbareni ukras koji je spasio tijekom gašenja požara, tj. nakon što je taj predmet bio izbačen iz kapele s ostalim spaljenim i pougljenjenim dijelovima. Još jedanput se pokazalo koliko u takvim slučajevima mogu biti dragocjene informacije prikupljene od župljana koji su gotovo svakodnevnim obredima povezani sa svojom kapelom. S obzirom na to da nisu pronađeni pisani tragovi o sudbini kipova, pretraženo je tavansko spremište crkve Sv. Blaža²⁸ no bez rezultata. Sve navedene skulpture bit će stoga predmet daljnje potrage i istraživanja.

Oltar sv. Roka, odnosno Presvetog Trojstva, sv. Ivana Krstitelja i Evanđelista samo je jedna od „žrtava“ Schmidt-Bolléove obnove. Posljedice takvog radikalnog zahvata, služba zaštite pokretne baštine, konzervatori i restauratori, pokušavaju zaliječiti do danas, utvrđujući različitim vrstama istraživanja porijeklo razasutog baroknog inventara, no tragova je sve manje i velik dio baštine izgubljen je zauvijek.

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja

Prije definiranja pristupa i postupaka koji će se izvesti na umjetnini, izvedena su restauratorska istraživanja otvaranjem stratigrafskih sonda slikanih slojeva i uzimanjem mikropresjeka. U početnim istraživanjima izuzetno

mjerenje pH vrijednosti indikator papirima
 mjerenje pH vrijednosti pH metrom
 (HORBIS, COMPACT B-71X)

7. Skica oltara sv. Roka s rezultatima mjerenja pH vrijednosti (dokumentacija HRZ-a, izradila M. Fabečić)

A sketch of St. Rocco's altar with the results of pH-value measurements (Croatian Conservation Institute documentation, made by M. Fabečić)

8. Detalj nagorjelog vijenca oltara, prije radova (fototeka HRZ-a, snimila I. Koci)

A detail of the burnt altar cornice, before conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Koci)

su bile korisne konzultacije s Richardom Wolbersom koji je 2011. godine boravio u Zagrebu.²⁹ Obuhvaćena je cijela polikromirana površina arhitekture oltara, sve skulpture i ukrasni elementi. Sonde na oltaru otvorene su kombinacijom mehaničke i kemijske metode,³⁰ gelom s acetonom ugušćenim poliakrilatnom kiselinom (aceton, *Carbopol-Ultrarez 21*, *Ethomeen C-25*) i gelom s ksilenom ugušćenim poliakrilatnom kiselinom (ksilen, *Carbopol-Ultrarez 21*, *Ethomeen C-12*).³¹ S obzirom na to da je desna strana oltara gorjela, sve sonde su otvorene na lijevoj strani, pa je svaka pokrila određene plohe, tako da se prilikom izrade bojene grafičke simulacije može steći dojam o izgledu oltara. Bilo je bitno izraditi sonde u dvije faze. U prvoj fazi treba izraditi sonde koje nisu preširoke (ako se donese odluka o zadržavanju preslika i prezentaciji zatečenog stanja) a opet dovoljno velike da nam daju cjelovitu informaciju o količini i stanju slikanih slojeva. U drugoj fazi su sonde raspoređene u zoni predele, proširene radi određivanja stupnja oštećenosti izvorne pozlate, a šire su na istaknutijim gornjim ploham profilacija i rezbarija.

Izbrisana i oštećena pozlata tipično je oštećenje koje često nalazimo do zone retabla. Nastaje čišćenjem prašine

koja se zadržava na tim mjestima. Osobe koje se brinu o inventaru čiste zone koje mogu dosegnuti rukom, nažalost neprikladnim sredstvima i metodama (najčešće vlažnom tkaninom).

Prije sondiranja korisno je pomnije pregledati stara oštećenja polikromije, odignute ili otpale fragmente, odlomljene ukrase ili rupe od čavlića. Na takvim mjestima oštećenje u pravilu zahvaća sve slojeve polikromije koja u tim situacijama zna biti raslojena, pa je lakše odrediti metodu i vrstu otapala. Ponekad je dovoljno skalpelom proširiti oštećenje i odvojiti slojeve. Provjeru ispravnosti rezultata sondiranja najlakše je provesti uzimanjem mikrouzoraka te izradom i analizom poprečnog presjeka.

Rezultati sondiranja pokazali su da je oltar izvorno bogato polikromiran cijelom površinom. Ukrasni elementi atike prekriveni su kombiniranjem mat i polirane pozlate na ravnim ploham te posrebnjem i poliranom pozlatom na rezbarenim volutama. Ravne plohe retabla i predele posrebrene su i crveno lazurirane, a svi rezbareni ukrasi i okvir središnje niše istaknuti su naizmjenice poliranom i mat pozlatom. Donja profilacija predele posrebrana je i obojena zelenom lazurou. Sonda otvorena na predeli ukazivala je na tekst cijelom površinom uokvirenog po-

lja. Uz suglasnost ovlaštene konzervatorice i vlasnika, uklonjen je preslik s cijele površine teksta. (sl. 4) Izvorni slikano-pisani sloj bio je u izvrsnom stanju pa je to bio prvi pisani trag za daljnju rekonstrukciju povijesti oltara.

Osim otvaranja sonde i uzimanja mikrouzoraka, odlučeno je da se istraživanja prošire na rasterno mjerenje površinske pH vrijednosti.³² Time se htjelo doći do informacije jesu li i na koji način toplina i dim pri gorenju (te sredstvo gašenja požara) utjecali na površinsku pH vrijednost na različitoj udaljenosti od izvora požara. Eventualni rezultat bitno bi olakšao uklanjanje preslika. Jedan od prvih parametara za uporabu vodenih otopina za uklanjanje preslika je pH vrijednost.

Za tu vrstu istraživanja oltar sv. Roka bio je idealan, zato što su uvjeti u kojima je zatečen bili ekstremni. Rijetko nailazimo na oltare koji su izvorno cijelom površinom pozlaćeni, posrebreni i lazurirani, preslikani, a potom djelomično izgoreni, pa ponovo mjestimično preslikani (vijenac središnjeg dijela) i oprani (skulptura Boga Oca). (sl. 8, 10) No često nailazimo na oltare koji su zanemareni, izloženi različitim nepovoljnim utjecajima ili čije dimenzije otežavaju njihovo pravilno održavanje. Prašina, izmet ptica i glodavaca, curenje i kapanje kišnice kod nesaniranih krovista, prašina od brušenja zidova ili podova prilikom sanacije građevine i druge situacije mogu promijeniti pH površine, pa mjerenje različitih mjesta na istoj površini može dati drukčiji rezultat.

Posebno korisna pokazala se suradnja s Javnom vatrogasnom postajom Grada Zagreba kojoj je upućena molba da u svojem arhivu potraži podatak o izlasku na teren i gašenju požara na Rokovu perivoju sedamdesetih godina 20. stoljeća. Rezultat pretrage je podatak o intervenciji iz 1976. iz kojeg se moglo doznati kako je došlo do požara, kako je vatra djelovala i na koji način se širila.

Vatra je najvjerojatnije inicirana pregrijavanjem električnih instalacija koje su bile provedene kroz cijeli oltar, a postavljene su tridesetih godina 20. stoljeća. Vatra se nije mogla brzo širiti iz dva razloga: prvi je konstrukcija, a drugi polikromni slojevi na drvetu. Konstrukcijska građa bočnih dijelova retabla je višeslojna, ispod vanjskog bojenog sloja nalazi se potkonstrukcija. Vatra nije dobivala dovoljno kisika pod slojevima drveta koji su građeni kao zatvorena kutija. Gorenje je bilo usporeno, no oslobađalo je veliku količinu dima. Na mjestima gdje je vatra dospjela do površine retabla, usporio ju je, ali ne i zaustavio, kredno-tutkalni sloj te posrebrjenja. Ispod profilacije vatra je izbila na površinu tako da je rezbarija izgorjela s vanjske strane, za razliku od bočnih dijelova retabla. Iz tih podataka moglo se sa sigurnošću zaključiti da je preslik na završnom vijencu mlađi od četrdeset godina.

Mjerenje pH vrijednosti

Mjerenja pH vrijednosti provedena su *in situ* (sl. 9) pH metrom, indikatorskim listićima mjernog područja pH

9. Mjerenje pH vrijednosti površine *in situ* (fototeka HRZ-a, snimila I. Koci)

Measuring surface pH in situ (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by I. Koci)

0-14, pH 5,0-10,0 i pH 6,5-10,0, i to višekratno, u različitim uvjetima, ali na istim mjernim točkama.³³

Indikatorski listići pokazali su se u dosadašnjem korištenju dosta precizni, lako se mogu nabaviti i jeftini su. Nažalost, vlažnost i temperatura zraka utječu na njihovu reakciju. Prvo mjerenje provedeno je u kolovozu, kad je temperatura zraka bila 20 °C, a vlažnost zraka 70%. Drugo mjerenje provedeno je početkom listopada; temperatura zraka bila je 15 °C, vlažnost zraka 67%, a treći put sredinom studenoga, kad je zabilježena temperatura zraka od 12,4 °C i vlažnost zraka od 69%.

Mjerenjem pH metrom i indikatorskim listićima različitog raspona ustanovljeno je da površina oltara ima pH vrijednost u rasponu od 5,5 do 8,8. Nakon tog zaključka mjerenje je nastavljeno onim indikatorskim listićima koji imaju raspon od pH 5,0-10,0. Mjereno je tako da su se indikatorski listić i mjerna površina navlažili destiliranom vodom, listić se priljubio na mjerno mjesto i pritisnuo. Mana takvog mjerenja je u izravnom dodiru vode i polikromije. Zato je potrebno testirati na najmanjoj

10. Detalj stanja oltara s probom uklanjanja preslika (fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić)
The detail of the altarpiece in the course of the removal of the overpaint (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Vasić)

mogućoj površini s minimalnom količinom destilirane vode, dovoljnom da se izmjeri koncentracija vodikovih iona. Mjernu površinu nakon mjerenja treba osušiti.

Pri upotrebi pH metra korišten je beskiselinški papir veličine koja pokriva senzor pH metra. Listić navlažen destiliranom vodom prenese se plastičnom pincetom, prisloni i pritisne na mjerno mjesto te se nakon nekoliko sekundi prenese na pH metar i očita se rezultat. Digitalni pH metar treba ostaviti neko vrijeme izvan kutije da se adaptira na mikroklimatske uvjete prostora u kojem se obavlja mjerenje. S obzirom na izmjerenu pH vrijednost, može se zaključiti da je površina oltara u rasponu od 5,5, što je slabo kiselo, do 8,8, što je slabo lužnato. (sl. 7)

Važan ishod svih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja je potvrda da su arhitektura oltara i rezbareni ukrasni elementi dio izvorne bogato polikromirane cjeline. Jedinstveni izvorni sloj osnove, bolusne podloge te pozlate, posrebrenja i lazura, preslikani su potpuno jednakim bojenim slojem koji nalazimo i na skulpturama. Tek nakon požara (1976.), drugim je slojem preslikan završni vijenac retable.

Izvedene probe i dobiveni rezultati bili su ključni za donošenje odluka o uklanjanju preslika s površine cijelog oltara. Razina očuvanosti izvornog sloja omogućuje minimalni rekonstrukcijski zahvat. Pristup se razlikuje jedino u niši; najmlađem dijelu oltara koji je vjerojatno promijenjen potkraj 19. ili početkom 20. stoljeća kad je oltar iz crkve Sv. Marka rekonponiran za novu funkciju, pa je tada i naslikan pejzaž. Da bi prezentacija te slike na drvetu bila kvalitetna, dovoljno je pufiriranom vodenom otopinom maknuti sloj čade te podlijepiti odignute slojeve osnove.

Mogućnost da se cjelokupni konzervatorsko-restauratorski zahvat provede *in situ* također pridonosi lakšem i kvalitetnijem pristupu. Održavanje nepromijenjenih, stabilnih mikroklimatskih uvjeta bitno je za zaštitu drvene arhitekture oltara. Do objavljivanja članka, konzervatorsko-restauratorski radovi uznapredovali su do faze uklanjanja preslika. (sl. 11)

Skriveno u vidljivom

Da oku vidljivo nije uvijek i bitno, pokušali smo pokazati na naizgled neuglednom i rekonponiranom oltaru sv. Roka, u čijoj se dinamičnoj povijesti prelamaju neki ključni događaji kulturne povijesti Zagreba.

Prikupljeni podaci otkrili su da je oltar sv. Roka, odnosno Presvetog Trojstva, sv. Ivana Krstitelja i sv. Ivana Evanđelista prema natpisu na predeli dao izraditi 1755. godine gradečki ceh krojača te da je do Schmidt-Bolléove obnove bio smješten u crkvi Sv. Marka. Ispreplitanjem restauratorskih i arhivsko-povijesnih istraživanja saznali smo da je samo arhitektura oltara s ukrasnim elementima pripadala izvornom oltaru, što potvrđuje jedinstveni sloj vrlo dobro očuvane izvorne polikromije i pozlate kojom je prekrivena. Skulptura sv. Roka s pejzažom u pozadini rad je iz 19. stoljeća, dok su Bog Otac na oblaku i anđeli bliži vremenu nastanka arhitekture, ali ne pripadaju izvornom oltaru. Skulptura sv. Ivana Krstitelja iz Muzeja grada Zagreba i fotografije iz privatne fototeke na kojima se vide skulpture sv. Ivana Evanđelista i Bogorodice, otvorili su nova pitanja koja će biti predmet daljnjih istraživanja.

Važno je istaknuti da su rezultati istraživanja plod sinergije različitih struka čija je bliska suradnja dovela do kvalitetnih informacija koje su olakšale pristup i tijek rada na umjetnini, ali i omogućile vrednovanje i utvrđivanje porijekla oltara. Tijek istraživanja je također pokazao da treba, kad god je to moguće, uspostaviti suradnju s korisnicima umjetnina, jer to može biti izvor ključnih informacija. ■

***Napomena:** Ilustracija 5 preuzeta je iz PETAR PUHMAJER, Izgradnja zvonika i obnove crkve od 17. do početka 19. stoljeća u: *Crkva Sv. Marka u Zagrebu*, Zagreb, 2013., 37-61, 45.

11. Stanje oltara nakon djelomičnog uklanjanja preslika (fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić)

Condition of the altar in the course of partially removing the overpaint (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Vasić)

Bilješke

- 1 CHRIS STAVROUDIS, TIARNA DOHERTY, AND RICHARD WOLBERS, A New Approach to Cleaning I: Using Mixtures of Concentrated Stock Solutions and a Database to Arrive at an Optimal Aqueous Cleaning System, WAAC Newsletter Volume 27 Number 2 May 2005, 17 -28.
- 2 RUDOLF HORVAT, Prošlost grada Zagreba, Zagreb, 1942., 29. „Gračani su ispunili svoj zavjet. Još iste god. 1648. počeli su graditi crkvicu sv. Roka na brežuljku, koji se tada zvao Penezna gorica. Svatko je morao nešto raditi i muškarci i žene, gospoda senatori i građani obrtnici. Svojim su rukama Zagrepčani lomili građevno kamenje, što ga dovažahu iz Vrapča ili Gračana, te bi to kamenje slagali i crkvu dizali. Drugi su privlačili pijesak i vapno, pa od toga pravili žbuku, koju su prinašali zidarima. Istodobno su gradski tesari izrađivali potrebno drvo za krov, dok su stolari pravili vrata i prozore. Tako je u vremenu od jedne jedine godine bila izgrađena kapelica sv. Roka. Gradnja je svakako dovršena god. 1649.“
- 3 LELJA DOBRONIĆ, Slobodni i kraljevski grad Zagreb, Zagreb, 1992., 180.
- 4 Sve do 2. lipnja 1877. godine pokraj kapele nalazilo se groblje na kojem su pokopani brojni ugledni Zagrepčani; između ostalih skladatelj Vatroslav Lisinski i arhitekt Bartol Felbinger. Nakon otvaranja Mirogoja, groblje je preseljeno, a 1918. taj je prostor pretvoren u perivoj.
- 5 RUDOLF HORVAT, 1942., (bilj. 2), 29.
- 6 LELJA DOBRONIĆ, 1992., (bilj. 3), 180.
ANĐELA HORVAT, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982.
- 7 LADISLAV ŠABAN, Pozitiv kapele sv. Roka na Rokovu perivoju u Zagrebu, Tiskopis, Arhiv Župe sv. Blaža, 1976.
- 8 Usp. Spomenica župe sv. Blaža, Zagreb, Arhiv Župe sv. Blaža.
- 9 IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Napisi sredovječni i novovjeki, Zagreb, 1891., 354.
- 10 NAZ, Kanonske vizitacije, Prot. 63/XIX, 252.
- 11 LELJA DOBRONIĆ, 1992., (bilj. 3), 165-167.
- 12 Državni arhiv u Zagrebu, HR_DAZG-1103, Gradečki ceh krojača.
- 13 NAZ, Kanonske vizitacije, Prot. 46/II, str. 155, u: LELJA DOBRONIĆ, 1992., (bilj. 3), 59.
- 14 NAZ, Kanonske vizitacije, Prot. 46/II, str. 155, u: LELJA DOBRONIĆ, 1992., (bilj. 3), 59.
- 15 NAZ, Kanonske vizitacije, Prot. 56/XII, str. 719.
„Osmi oltar sv. Ivana Evanđelista na strani Evanđelja prijanja uz prvi stup iza propovjedaonice, ima zidanu i posvećenu menzu, uzdignutu od poda jednom kamenom stubom, a ostalu strukturu drvene kiparske i stolarske izrade. U sredini prvoga kata kipovi su Krista i Krstitelja koji ga krsti, kiparski pozlaćen rad, iza njih oslikane ploče, iznad njih dva anđela a slične su tri ploče Duha Svetoga s Bogom Ocem u oblacima koje prijanjaju uz ovu ploču, sve kiparske izvedbe oslikane i pozlaćene (reljefi!). Isto je tako na strani Evanđelja na oltaru kip sv. Jakoba mlađeg uz pozlaćen stup, a na strani Poslanice kip sv. Jakoba starijeg uz pozlaćen stup, oba rezbarena i pozlaćena. U sredini drugog kata kip je sv. Ivana Evanđelista, s desne strane mu ostaju sv. Augustin i sv. Grgur odijeljeni stupom, a s lijeve strane sv. Vuk biskup i sv. Jeronim također odijeljeni stupom. Iznad svetog Ivana stoji kip Blažene Djevice Marije a sa strana kipovi svetih djevoja Katarine i Barbare. Iznad njih ukrašen je slikama, slikanima na platnu, Isusa, Marije i drugima. Za ovaj se oltar brine ceh krojača.“ Usp. LELJA DOBRONIĆ, 1992., (bilj. 3), 66.
- 16 NAZ, Kanonske vizitacije, Prot. 62/XVIII, str. 103-104 (prijevod: Irena Bratičević).
Vidi i: *Crkva sv. Marka u Zagrebu*, (ur.) Petar Puhmajer, Zagreb, 2013.
- 17 NAZ, Kanonske vizitacije, Prot. 63/XIX, str. 229.
„Kod drugog stupa nalazi se novi oltar, kiparski rad kao i prethodni, pozlaćen, posvećen svetom Ivanu Krstitelju. Pripada cehu krojača. U sredini je, iznad zidane i posvećene menze, kip toga sveca; u gornjem je pak dijelu slika svetog Ivana Evanđelista.“ (Prijevod: Irena Bratičević.) Vidi i: *Crkva sv. Marka u Zagrebu*, (ur.) Petar Puhmajer, Zagreb, 2013.
NAZ, Kanonske vizitacije, Prot. 64/XX, str. 1-3.
„Osmi oltar, koji se nalazi na strani Evanđelja uz prvi stup i blizu propovjedaonice, drven je i lijepo pozlaćen. Prilično je nov, a posvećen je Ivanu Krstitelju. Pred njim je jedna stuba. Posvećen je. Pripada cehu krojača i oni se brinu za potrebnu opremu.“ (Prijevod: Irena Bratičević.) Vidi i: *Crkva sv. Marka u Zagrebu*, (ur.) Petar Puhmajer, Zagreb, 2013.
- 18 Temeljem napisa koji prenosi Ivan Kukuljević Sakcinski (1891.), i Lelja Dobronić navodi kako je u crkvi Sv. Marka 1755. godine „ceh krojača dao postaviti novi oltar sv. Ivana uza stup s propovjedaonicom“ (usp. LELJA DOBRONIĆ, 1992., /bilj. 3/, 69), no taj podatak do sada nije bio povezan s oltarom u kapeli Sv. Roka.
- 19 NAZ, Kanonske vizitacije, Prot. 63/XIX, str. 252.
„Četvrti je ceh krojača u koji nije udružen nijedan obrt osim krojača. Ima zastavu kojoj je na jednoj strani slika sv. Ivana Krstitelja, a na drugoj znakovi krojača s orlom. Zastava se ostavlja kraj oltara sv. Ivana Krstitelja koji u svemu opskrbljuje ovaj ceh. Kao i prethodni, ima dva naslovna blagdana, sv. Ivana Krstitelja i sv. Ivana Evanđelista.“ Usp. LELJA DOBRONIĆ, 1992., (bilj. 3) 167.
- 20 LELJA DOBRONIĆ, 1992., (bilj. 3) 70-78.
- 21 DRAGAN DAMJANOVIĆ, Schmidt-Bolleova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća u: *Crkva sv. Marka u Zagrebu*, (ur.) Petar Puhmajer, Zagreb, 2013., 63-96.
„Zloduh nadahnuo ljude da take oltare pomeću po crkvi i da ih tako urese, da budu prava pravcata parodija na službu Božiju. Pak onda da nam katolička vjera cvate i

da duh i srce k Bogu uzdiže i plamen! Au contraire, u toj crkvi čuvstvo i nabožno i estetičko, mora da otupi i da se pokvari. Sto puta.“

22 DRAGAN DAMJANOVIĆ, 2013., (bilj. 21) 63-96.

23 Do konzervatorsko-restauratorskih istraživanja na oltaru sv. Roka predstavljenih u ovom članku, oltar Obraćenja sv. Pavla bio je jedini sačuvan oltar iz crkve Sv. Marka. Uklonjen je zajedno s ostalim baroknim inventarom tijekom Schmidt-Bolléove obnove, nakon čega ga je kupio barun Vladimir pl. Halper-Sigetski za kapelu svojega dvorca u Zajezdi. Oltar Obraćenja sv. Pavla danas je dio postava Hrvatskog povijesnog muzeja, dok se u Muzeju grada Zagreba nalaze skulpture s atike koje se povezuju s tim oltarom. Prema Doris Baričević, taj rokoko oltar djelo je kipara iz kruga majstora Veita Königera iz Graza. Kao i oltar iz kapele Sv. Roka, prvi se put spominje u vizitaciji iz 1771. godine. Usp. DORIS BARIČEVIĆ, Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske, Zagreb, 2008., 370-383; SNJEŽANA PAVIČIĆ, Sakralno kiparstvo, Zagreb, 2003., 92-93.

24 VANDA LADOVIĆ, O baroknoj plastici iz crkve sv. Marka, u: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 4, Zagreb, 1968., 131-142, 132.

25 Zahvaljujemo tajniku Ureda za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije Tomislavu Plukavcu na omogućenom

uvidu u fundus Dijecezanskog muzeja.

26 Zahvaljujemo dr. sc. Heli Vukadin Doronjgi iz Muzeja grada Zagreba na suradnji i pomoći.

27 Zahvaljujemo g. Durbešiću što nam je ustupio fotografije iz privatne fototeke te sačuvao rezbareni ukras oltara.

28 Zahvaljujemo župniku crkve Sv. Blaža, mons. Sekelju, na suradnji i svesrdnoj pomoći u traganju i prikupljanju podataka nužnih za restauraciju oltara sv. Roka

29 Od 6. do 10. lipnja 2011. godine Richard Wolbers održao je radionicu „Metode čišćenja slika“ u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu.

30 Usp. RICHARD WOLBERS, *Cleaning Painted Surfaces: Aqueous Methods*, London: Archetype Publications, 2002.; *Solvent Gels for the Cleaning of Works of Art*, (ur.) Valery Dorge, Los Angeles: Getty Publications, 2004.

31 Proizvođač/distributer: T.T.T. i CTS.

32 DENIS VOKIĆ, MARIN BEROVIĆ, *Application of Enzymes in the Cleaning of Oil and Tempera Paintings, Zbornik prispevkov mednarodnega simpozija*, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana, 2012., 122-135.

33 Sva mjerenja vršena su u suradnji s Marijanom Fabečić iz Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a.

Summary

Iva Koci, Sena Kulenović

HIDDEN IN THE VISIBLE – INVESTIGATING THE ALTAR OF ST. ROCCO FROM THE CHAPEL IN ROKOV PERIVOJ

The paper analyzes the importance of conservation research as exemplified by the recomposed altar of St. Rocco from St. Rocco's Chapel in Zagreb, which caught fire in the mid-19th century. The research was directed in three ways: the archival-historical, the conservation investigation and by way of collaborating with the chapel users. The archival-historical research was aimed at determining the origin of the altar, with interesting records coming from various, unexpected sources. An inscription was discovered on the predella of St. Rocco's altar, which confirmed that it was the Gradec tailors' guild that had it made in 1755, as the altar of the Most Holy Trinity, Sts. John the Baptist and Evangelist, directing the research towards St. Mark's Church.

Visitations from the second half of the 18th century confirmed these findings and revealed the original composition of the altar's furnishings. The altar of the Most Holy Trinity, Sts. John the Baptist and Evangelist had been removed from St. Mark's Church along with the rest of the Baroque furnishings during the Schmidt-Bollé renovation in 1881, after which it was probably moved to

St. Rocco's Chapel, where its titular was changed. Conservation investigations confirmed extensive alterations to the architectural structure and iconography of the altar. Sculptures from St. Rocco's altar, together with the sculpture of St. John the Baptist from the Zagreb City Museum, attributed to the original altar, will be a subject of further research. Along with the regular procedure of taking microsection samples, additional testing was performed and pH values were measured. It was the specific fire injuries to the altar that proved ideal for measuring the surface pH values which could, depending on the results, facilitate the removal of the overpaint. A question is raised of whether the pH-value measurement should become part of the regular research procedure, prior to conducting a conservation treatment.

KEYWORDS: *St. Rocco's Chapel, Zagreb, Baroque, 18th century, St. Rocco's altar, St. Mark's Church, Schmidt-Bollé renovation, the Most Holy Trinity, Sts. John the Baptist and Evangelist altar, tailors' guild, pH-value measurement, conservation research*